

HAZAI DOLGOK

HERCEG JÁNOS

A „nábob” arab szó, s helytartót jelent. Így nevezték az angol gyarmati hivatalnokokat, akik szegényen, térdnadrágban és egy gyökéripával a szájukban érkeztek állomáshelyükre, s dúsgazdagon tértek haza, amikor megbízatásuk lejárt, s megszűnt a kiskirályságuk.

A magyar nyelv használatában a nábob bácskai földesurat jelentett. Nem felvidékit, nem érdélyit, hanem kizárólag bácskait, amin azonban nem a régi vármegye határai közé zárt területet kellett érteni. Bánát, vagyis Temes és Torontál, sőt Baranya is benne volt ebben a szóban. Mert Bácska, mint földrajzontúli fogalom, egyesítette magában a régi, történelmi Magyarország egész déli részét.

A nábob szó értelme nem származásra utalt. Nem grófok és bárók viselték az irigylésreméltó nevet, hanem azok a fantasztikusan gazdag emberek, akik a vagyonukkal szerezték ezt a díszítőjelzőt. A Dungszerkiek, a Fernbachok, Vojnicsok, Lebachok és Szemzők, akikhez idővel felsorakoztak az újabb gazdagok.

A szót magát különben az irodalom népszerűsítette. Regényekben és tárcanovellákban tűnt fel a nábob Ambrus Zoltán, Krúdy Gyula, Bródy Sándor és utóbb Hunyady Sándor történeteiben. Alakját általában rokonszenvesnek rajzolták, nem úgy, mint a grófokat, akiket szinte kötelező volt hülyének ábrázolni. A nábob, legalább ezekben a történetekben, nem volt léha és munkakerülő. Vállalkozó szelleme, modern gondolkodása, sőt bizonyos tekintetben demokratikus magatartása különböztette meg a született arisztokratától. A nábob intenzíven részt vett birtoka kezelésében, kilovagolt a határba, megtanácskozta dolgait a tisztartóval, ispánnal és intézővel, szóval együtt élt alattvalóival a maga földjén. Nem kicsit hasonlítva az orosz regények hőseihez, akik a hosszú téli estéken a behavazott pusztán éltek, csaknem patriarkális közösségben, mint Tolsztoj regényeiben is.

Arról persze már nem beszélnek ezek a bácskai nábobról szóló romantikus „beszélyek”, hogy éppúgy kizsákmányolták, éppoly keményen megdolgoztatták a földjükön foglalkoztatott népet, mint a százezer holdas hitbizományok urai. Sőt, még ésszerűbben, alaposabban kihasználva,

mert nagyobb figyelmet fordítottak rá, mint a gróf, aki legtöbbször messze élt, és azt se tudta, miye van. Bérlői úgy csapták be, ahogy akarták.

Közhely, hogy a bácskai urak között nem voltak nemzetiségi ellentétek. A Dungyerszkiek, Zákók vagy Gavanszkiak éppoly magától érte-tődő önérettel öltöztek díszmagyarba, ha hely és alkalom úgy kívánta, mint a Szemzők, Vojnicsok vagy Latinovicsok. Éppen csak az a kis egzotikum tette érdekesebbé őket, ha mondjuk a Nemzeti Kaszinóban megjelentek, amit a másféle nyelv és vallás hagyott rajtuk, inkább legendák ködfelhőivel, mint a valóság jegyeivel. Ezt a különbséget jóval nagyobb elismeréssel hangsúlyozta az irodalom, mint a magyar nábobok dicséretét.

Mire azonban ez az irodalmi ábrázolás leért a társadalom mélyebb rétegeibe, a bácskai nábob arcképén végbement egy némely változás. Mert már az is tévhit volt, hogy a nábob két kézzel szórja a pénzt, lóháton megy a tükrös kávéházba, s ő az, aki beugrik a nagyböggőbe, így keltve vidékünk rossz hírét. Krúdy novellájában már például Dungenyrszki Gyóko spenótot kér a Nemzeti Kaszinóban tükörtójással, és ásványvizet iszik hozzá. Még a botrányhős Szemző Gyuszi is kétszer számolja meg az ezres bankókat Kellér Andor életrajzi regényében, mielőtt betette volna abba a barna bőröndbe, amelyet a titkára vitt utána mindenhová. És a Fernbachok között is akadtak olyanok, akik egyenesen zsugoriak voltak. A feltűnést hajhászó, könnyen élő, úrnak nevezett figurák inkább Herczeg Ferenc regényeiben jelennek meg, de ott már nem is nábobok, ellenkezőleg, anyagi gondokkal küzdő vidám, bohém dzsentrik és számító hozományvadászok.

A nábob típusát hiába keresném más irodalmakban. Ez a Bácskából eredtetett vérbő figura eredeti magyar termék. Nem mintha utólag büszkének lennénk rá, de így van. A szerb irodalom, amely ugyan itt bontakozott ki és lombosodott a múlt században, a Duna—Tisza közén, a „szerb Athén” körül, nem ismeri ezt az alakot. Még negatív hősként sem jelenik meg az akkor írt történetekben, amikor pedig nemcsak magyar könyvek lapjain lehetett találkozni a nábobokkal, de élő valóságunkban is itt voltak még.

*

Radics György, a zombori gimnázium fiatal igazgatója száz év előtt „Rigómezei dalok” címmel lefordította a legszebb és letragikusabb szerb hőskölteményeket. Munkáját Sándor Béla főispánnak ajánlotta. Hálából valami anyagi támogatásért? Vagy abban reménykedett, hogy így viheti előbbre szép munkájával a közeledés ügyét? Mert hát megjavítani országok között a viszonyt, mindig a politikusok dolga volt. És elrontani szintén. De Radics György a fordításait olyan anyaggal egé-

szította ki, amivel ezt a közeledést magától értetődő lett volt létrehozni. Mindent felsorolt, ami a szerbeket és magyarokat a történelem folyamán összefűzte. Hogy például Garai Miklós macsói bán, akit a szerbek Nikola Gorjanskiként ismertek, segítségére sietett Lazar fejedelemnek. Már csak azért is, mert az apósa volt. Azt is megemlíti, hogy Milica, a fejedelem felesége magyar udvarházból került Szerbiába. A sorsdöntő csatavesztést a fordító az antik tragédiával, az Iliásszal vonja párhuzamba, és századokat átfogva bizonyítja a két nép szoros kapcsolatát. S a rigómezei pusztulás nem zárult le a XIV. századdal, mint Murat szultán és Lazar fejedelem összeütközésének színhelye. A végzetes csaták egész sora következett még a későbbi századokban. Ott szenvedett vereséget a szerbek segítségére siető Hunyadi János és így tovább, és így tovább. Az ember beleszédül a történelmi adathalmazba, amely aztán agyon is nyomja a költészetet.

Szegény Radics Györgynek azonban ez se volt elég. Nem bízott a költészet erejében, tovább magyarázott. Az egész szerb népköltészetet igyekezett adataival világirodalmi fénybe emelni. Hogy mit szólt mind ehhez a főispán, ki tudja. Ő mindenestre felkutatott mindent, amit erről a témáról a német Siegfried Kapertől kezdve a francia A. d'Avrilig írtak. Bibliográfiai oknyomozása során összehasonlítást tett, s a fordítások hűségét is számon kérte.

Ez a munka három évet vett el a tüdőbeteg gimnáziumi igazgató életéből. Négy évvel később, negyvenéves korában meghalt. A jelek szerint azonban nem sajnálta a ráfordított időt. Még lapjának, a *Bácskának* szerkesztéséről is lemondott, hogy a „tisztelt olvasó” meggyőződjék a hőskötemények szépségéről és az ő bibliográfiai kutatásainak eredményéről. Mindhiába.

Azt hinné az ember, hogy ilyen kudarc után mindenkinek elment a kedve a hasonló vállalkozásoktól. Szó sincs róla! Radics után Dömötör Pál folytatta a szerb népdalok átköltését. Érzékenyebb formai eszközökkel, tökéletesebben és főleg gördülékenyebben, mint Radics, aki tanárember volt, ő pedig költő. Igaz, vidéki költő, távol a nagyobb szellemi központoktól, mégis a szép szó varázsának a rabja, akit a vármegye urai időnként alkalmi ódák megírására szólítottak fel. És ez kiüntetésnek számított. Azt hihetné az ember több mint száz év után, hogy mivel Dömötör nem elégedett meg a helyi lapok közlési lehetőségével, de fővárosi folyóiratoknak is küldözgette átköltéseit, nagyobb megbecsülésben volt része, mint úttörő elődjének. Ellenkezőleg. A zombori járásbíró elnöke volt, s költői mivolta csak árnyékot vetetett rá, minthogy költőnek lenni józan polgári környezetben a különködés megmosolyogtató komolytalanságával járt.

Margalits ugyan nem volt költő, s fordításai meg se közelítették elődei munkájának szépségét, de ő legalább egyetemi tanárságot harcolt ki magának.

Költők, fordítók, népek közeledését előmozdítani igyekvő szegényleányek, meg se próbáljatok okulni a riasztó példákban! Úgyse lehet kiszabadulni a hiábavaló, de nemes dolgok igazétéből.

*

A nyomdáról is szólni kell, ahol mindez napvilágot látott a többi nyomtatvánnyal és újsággal együtt. A vármegyeháza harmadik udvarában még évtizedek múlva is látni lehetett a nyomda falán a megsárgult fényképet Radics György keskeny arcával, amint elmélyülten korrigált. A hosszú asztal másik végén a Történelmi Társulat *Évkönyvének* szerkesztője, Grosschmid Gábor hajolt a hosszú kutyanyelvek fölé.

A Bittermann-féle nyomda boltíves, hűvös szobája volt a szerkesztőség. Nemcsak a *Bácskáié*. Még a korteskedések idején kiadott kérés-életű pártlapok szerkesztői is itt beszéltek meg a következő számok tartalmát. Nemezszer hajba kapva az ellenzéki lap munkatársaival, mire Bittermann bejött, kivette szájából a szivart, és azt mondta: „Uraim, ne méltóztassanak zavarni a szerkesztőség szentélyének csendjét!” Erre aztán állítólag a vitatkozók valóban elhallgattak.

Grosschmid Gábor ugyancsak itt fogadta az *Évkönyv* munkatársait. Iványi Istvánt Szabadkáról, Dudás Gyulát Zentáról, Steltzer Frigyest Kiszácsról és a többieket, akik vidékről bejöttek a megyeszékhelyre, s egyúttal a harmadik udvarba látogatva az írás körüli dolgokat is megbeszélték.

Az első időben még nem alakult ki az *Évkönyv* munkatársainak gárdája. Sokkal több látogatója volt a *Bácska* szerkesztőségének. Még a történészek, Donoszlovics és Thim József is inkább oda írtak, mint a háromhavonként megjelenő *Évkönyv*be, minthogy az írók akkor se szerettek sokáig várni a megjelenésre. A szerkesztő, Grosschmid Gábor hát úgy segített magán, ahogy tudott. Volt úgy, hogy egyedül írta tele az egyes számokat. És eközben észre se vette talán senki, mennyivel frissebben, fordulatosabban és főként elegánsabban ír, mint a hetilap legtöbb munkatársa, ideértve a színházi kritikust is, aki pedig füledt kulisszatitkokat is el-elrejtett a sorok között, úgyhogy mindenki megtudhatta, kit részé- pillanatnyilag kegyeiben a primadonna.

Grosschmid Gábornak nem voltak nagy és izgalmas témái. De amikor írni kezdett, a téma túlnőtt önmagán, és még ma is fokozódó érdeklődés izalmát váltja ki az olvasóból. Nem is azzal, amit eredetileg mondani akart. Azzal, ami közben eszébe jutott. A téma csak ürügy volt számára, hogy óriási tudásának anyagát kibontva eltérjen a tárgytól, illetve azt sokkal nagyobb és fontosabb események középpontjába állítsa, mint amit megérdemelt.

Topolya földesuráról, az utolsó Kray báróról írt például, s csak úgy melleleg pompás korszakot festett a szabadságharcról ezen a vidéken.

Megértéssel emberközelbe hozva alakjait, hazafias frázisok pufogatása nélkül, amittől pedig oly hangos volt minden. És messze eltért a hivatalos szemlélettől, amely a magyarokat kivétel nélkül hősöknek látta. Grosschmid csak úgy bajusz alatt mosolyogva jegyezte meg, milyen lélekszakadva futottak meg időnként ezek a „hősök” az ellenség elől. S micsoda dőzsölés folyt eközben a verbászi Kaszinóban és másutt. A tisztek pezsgős vacsorákat rendeztek, s az alispánnak, mint a front legfőbb hivatalos képviselőjének, az volt a legnagyobb gondja, hogy vendégei jól érezzék magukat.

És ez Grosschmid Gábornál nem volt leleplező kritika. Éppen csak az igazat írta meg, és mosolygott hozzá. Mintha hasonló helyzetben ő se tett volna mást, pedig újoncozási biztosa volt a vármegyének. „Ha az ellenség betör hozzánk — írta az egyik bácskai falu népének általános hangulatát kifejezve —, megadjuk magunkat. Ha távol marad, az utolsó leheletünkig védekezni fogunk.” Nem mondja, de érezteti, hogy ő is végig a „leben und leben lassen” elvét vallotta, ami háborús időkben egyenlő a hazaárulással. Megértő mosolya fölött nagyon is érezhető határozott állásfoglalása.

Egy Bánk bánról szóló tanulmány ismertetését újabb tanulmánnyal toldja meg, miután megállapítja, hogy a bán egyben bácsi főispán is volt, csak nem tartotta érdemesnek ellátogatni erre a vidékre. Egy legendával is leszámolt. A Melinda-afférral, hogy tudniillik Bánk azért állt az összeesküvők élére, akik Gertrudis királynét összekaszabolták, mert férji önérzetében alázták meg. Grosschmid költői túlzásnak tekinti, hogy Berthold herceg, a királyné fivére erőszakot követett el Melindán. Szerinte a magyar szabadságvágy nyilvánult meg, az elnyomott nemzet, a kiuzsorázott jobbság érzelmek érlelték meg a merényletet az idegen zsarnok ellen.

S így sorolhatnánk tovább történelmi tanulmányainak időszzerű és tárgyilagos megítéléséből fakadó nézeteit. A magyar zsidóság történetétől kezdve Dózsa György forradalmáig, miközben újra meg újra végigtekint a magyar nemzet sokszor oly tragikus múltján, a párhuzamokat is finoman megsejtetve. Milyen kár, hogy a közös szerkesztőségben sem volt megértő visszhangja okos és mértéktartó szavainak.

*

De ki is hallgatott volna a közös szerkesztőségben Grosschmid Gáborra? Talán a színházi és irodalmi melléklet szerkesztője, aki oly kegyetlenül vágta le minden színházi levelében Sárváry Annát? Belefájdul a szíve annak, aki tudja, hogy ez az „Anna örök”. Legalább Juhász Gyula verseiben, aki a sárguló nyár szökésében idézte fel az emléket. A színikritikus viszont könyörtelenül megállapítja róla, hogy nemcsak hangja, hallása sincs a drága nőnek. Azonkívül a karzatnak

játszik, és a sűgóra figyel, mert a szerepét se tudja. De hát a műzsák földre szállva mindenütt elvesztik varázsukat. Csak a költészet ezoterekus tájain maradnak szeplőtelenül felmagasztosulva.

Bocsássunk meg a szigorú kritikuskak már csak azért is, mert ugyanakkor rendszeresen közöl Krúdy-novellákat lapjában, a *Bácsmegyei Közlönyben*. Krúdyt még Gozsdu hívta le Zomborba, hogy az általa alapított Szabad Lyceum közönsége megismerje. Mit tudhatott akkor, 1905-ben róla azonkívül, hogy a tehetségét csalahatatlank felismerte? Három kötete látott addig napvilágot, köztük a tizennyolc éves korában megjelent „Üres a fészek” című novellagyűjtemény, amelyben még nagyon erősen érezhető Jókai és Mikszáth hatása. De gazdagon áradó mesélőkedve már többet ígért, mint amit addig megvalósított. S ez elég volt Gozsdunak, hogy a zomboriaknak bemutassa a fiatal írótk.

Fellépésére 1906. január 21-én került sor. Csakhogy a fénypont nem ő volt, hanem a vonósnegyes, amely egy zenetanár kivételével műkedvelőkből állt, és „Haydn bájos andantéját, majd Mendelssohn örökké dalamos prestóját adta elő”. Ezután következett az „ifjú fővárosi novelista”, aki egyben rokon látogatást is lebonyolított Zomborban. S ebben az újságikk a város társasági életében előkelő szerepet játszó rokon, Krúdy Géza személyét legalább oly fontosnak tartotta, mint az írótk.

„A felolvasott kedves apróságokat sikerült lapunknak közreadás céljából megszerezni, s azokat tárca-alakban lapunk közölni is fogja.”

Néhány számmal később valóban megjelenik a „kedves apróság”, hogy azután évekig ott legyen vonal alatt Krúdy novellája. Az említett „apróság” nem is volt olyan apró, ha figyelembe vesszük, hogy folytatásban jelent meg két egymást követő számban. De hogy az est nem sikerült Mendelssohn, Haydn és Krúdy ellenére sem, azt elárulja a beszámoló, egy pillanatra sem hallgatva el az utána még oly sokszor emlegetett hírhedt bácskai közönyt.

A novella, a „Parszkiva-malom” azonban nemcsak azért érdekes, mert abban már megmutatkozott a későbbi Krúdy időtlenséget érzékelhető eredeti egyénisége, hanem a témájánál fogva. A történet ugyanis kalugyerekről szól, akiket elsőnek Papp Dániel vonultatott fel a magyar irodalomban, s utána — merő divatból — ott is maradtak még egy darabig.

Csakhogy Krúdy kalugyerei nem délről érkeztek, mint az itteni születésű és a jelek szerint pravoszláv Papp Dániel elbeszéléseinek alakjai, hanem a távolabbi Felvidékről, Ungvár környékéről, amely egy kicsit még Krúdy pátriájának számított. S minthogy mindig is a múlt elbeszélője maradt, ezek a vidám kalugyerek is az emlékezés ködéből bukkannak fel, aminek okát az író meg is magyarázza a zombori közönségnek. „A kalugyerek szép rendje talán még virít odalenn, a boldog Bácskában, errefelé azonban már nem látni őket, mert megfogyatkozott a bor. Mit keresne hát itt a kalugyer? Az ungvári nagy toronyból akár-

merre nézegetünk széjjel, nem láthatni csak kerek hegyeket meg bölintgató jávorfákat . . .”

*

Gozsdu már nem volt jelen Krúdy estjén. Pár nappal előbb helyezték át Temesvárra, hol aztán haláláig ottmaradt, és tíz éven át naponta írta a leveleket egy ottani kereskedő fiatal feleségének, Weiss Annának. Hatvanhat éves volt, amikor szerelmük — vagy talán csak a levelezésük — megszakadt. Idős férfi és fiatal nő szerelme nem ritka a szerelmek történetében, főleg olyankor nem, ha az érzelmek erős intellektuális alapon állnak. És Gozdsdu mindent elkövetett leveleinek tanúsága szerint, hogy ez az „alap” szilárd maradjon.

Mindenekelőtt a sznobizmust fejlesztette és táplálta Weiss Annában, és a rajongás magas hőfokára vigyázott. Nemcsak az asszonyért rajongott sziruposan elnyúló szecessziós körmondatokban, de mindenért a világon, amiről a leveleiben írt. Mindenekelőtt a művészetért. Zene, festészet, irodalom állandó téma ezekben a levelekben, de mintha mégis mindez csak ürügy lett volna, az udvarlásnak és szerelmi vallomásnak különös fajtája, s a túlzott rajongás is ezzel lenne magyarázható.

Gozsduról tudjuk, hogy háromszor nősült, s mindig ugyanazt a nőt vette el, a feleségét, akivel holta napjáig rosszul élt. Korábban volt egy törvénytelen fia, aki — ezekből a levelekből derül ki — öngyilkos lett, mert az anyja meghalt, apja meg nem törődött vele. Törvényes fia, a háromszor elvett asszonytól, a háború első napjaiban elesett, s ő a feleségével éveken át várta. Tudta, hogy elesett, az asszonymak, az anyának rendezte meg ezt a komédiát a terített asztallal meg a vetett ágygal.

Az embernek néha az az érzése, hogy itt a szerelem se volt igazi. Sznobizmus volt, irodalom volt, és önmagáért való rajongás volt. De nem, mégsem! Azok az intim részletek, diszkrét hangsúlyukkal, amelyek a túlzott rajongásból is kiragynak, s a viszony testi vonatkozásait is sejteni engedik, beszédesen bizonyítják, hogy a kapcsolat mély volt és holtig tartott. Még az asszony részéről is, hiszen ő volt az, aki a leveleket megőrizte és gondoskodott róla, hogy a halála után napvilágot lássanak.

A félezer levélből — ami alighanem több, mint Gozdsdu eddig ismert életműve —, csak egy közepes kötetre való válogatás jelent meg. Csak sejteni lehet, hogy a válogató, az irodalmi és művészi vonatkozású leveleket részesítette előnyben.

Persze, bennünket is jobban érdekel a leveleknek ez a témaköre, mint az író megannyi fellobbanása és érzelmi ömlengése. Csak féltő, hogy az említett rajongás itt is sok mindent eltúloz. A Ruskin-kultusz mellett, amelynek még Zomborban lett a híve, Oscar Wilde előkelő különcködése hódítja meg és Maeterlinck látványos szimbolizmusa.

A magyar irodalomról alig esik szó ezekben a levelekben. Amit mégis ezzel kapcsolatban ír, unottan írja. Pekár Gyula drámájának főpróbáját nézi végig, a szerző páholyában pogácsát rágcsálva, s egy helyen a rég halott Justh Zsigmondra emlékezik. Pedig akkortájt nagy viharokat kavart már fel a *Nyugat*, és Ady temesvári fellépése — Szabolcska Mihály városában! — az egész magyar irodalmi életet jó ideig izgalomban tartotta. A levelekben erről egy szó sem esik. Pedig tudjuk, hogy Gozdsu köszöntötte fel Ady Endrét. Vagy ezt a társadalmi rangjával együtt járó kötelességnek tartotta? Weiss Annához azonban, akit a költészet nem hagyott hidegen, egy szava sem volt a „kunfajta nagyszemű leányról”. A másikat látta benne? Féltékeny lett volna rá? Ki tudja!

Ezért is indokolt az óvatosság ott, ahol a pátosza ezekben a levelekben elragadja, helyenként igazán kis dolgoknak érthetetlenül nagy jelentőséget tulajdonítva, nemegyszer a középszerűséget ünnepelve.

Vizkelety Béla az ő korában se lehetett valami jelentős festő, ő mégis az elragadtatás hangján ír róla. Talán azért, mert Annának tetszettek a képei? Sava Petrović temesvári festőt meg az impresszionizmus előfutárának nevezi ki, s egy zsánerképét valósággal elébe helyezi Szinyei Merse Majálisának. S teszi ezt olyan áradozva, hogy az embernek kedve lenne azonnal megkeresni ennek a több mint száz év előtt meghalt festőnek a képét, legalább itt, a vojlovicai kolostorban. Vagy elutazni Regőcére, ahol — Gozdsu túláradozó lelkesedéssel tudósít róla — Donnernak két gyönyörű rokokó faszobra díszíti a főoltárt. S ezt a falu községi orvosa, Csáth Géza nem tudta? Nem, az embernek néha az az érzése, hogy Gozdsu kérkedik a tudásával. Mindenáron el akarja kápráztatni a sznob fiatalasszonyt.

A lírai esszé nem volt a magyar századelő műfaja. Gozdsu leveleit olvasva viszont mintha éppen ő, legalább ebben, ha ugyan nem a novelláival, messze megelőzte a korát. Érzelmi túlfűtöttsége valamilyen megéjtő, a barokkot is felhasználó szecessziós pompát teremtett. Anélkül, hogy pompóz lett volna.

Aztán megint a nagy szerelmi példa kedvéért elkanyarodik az esszétől az irodalom naturalista virányaira. Egy helyen a nagy tragika, Jászai Mari gyógyíthatatlan szerelmét meséli el Feszty Árpád iránt, aki Jókai fogadott lányát vette el feleségül. „Az a csontvázbestia, igen, a nyálas csontvázbestia az ágyamból húzta ki... de mi még találkozni fogunk!” S hogy Jászai Mari vizes törülközővel verte ki a vetélytársnőit, az már itt is inkább novella, mint felhívás keringőre.

Igen, Gozdsu egész szerelmének van valamilyen állandóan érezhető irodalmi mellékíze. S ezen az se változtat, hogy olykor realisabb, kézzelfoghatóbb részletek — bocsánat a kétértelműségért! — bizonyítják, hogy a viszony talán mégsem csak levelezésből állt.

S talán az elnémitott író is így szólaltatta meg szegény Gozdsu Elek.